

УДК 351.86:2-67(477)«1991/2022»

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.12>**О. В. Костюк**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1907-6307>

кандидат філософських наук, доцент,

докторант кафедри релігієзнавства

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В. Е. ТуренкоORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0572-9119>

доктор філософських наук, старший дослідник,

доцент кафедри філософії гуманітарних наук

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ РЕЛІГІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ДО ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ В УКРАЇНУ

Постановка проблеми. Дослідження специфіки функціонування релігійної безпеки в Україні до повномасштабного вторгнення росії є актуальним з огляду на значну роль релігійного чинника у формуванні національної ідентичності та консолідації українського суспільства. Соціологічні дослідження свідчать про високий рівень декларованої релігійності в Україні, що робить релігійну сферу важливим об'єктом національної безпеки. Особливої гостроти ця проблема набула в контексті гібридної війни росії проти України, де релігійний фактор активно використовувався для підриву державного суверенітету. Процес здобуття автокефалії Православною Церквою України у 2018–2019 роках загострив міжконфесійні протиріччя та викликав активну протидію з боку російської православної церкви, що вимагало від держави виваженої політики для забезпечення релігійної безпеки. Аналіз специфіки функціонування релігійної безпеки в довоєнний період дозволяє краще зрозуміти передумови та чинники, що вплинули на релігійну ситуацію після початку повномасштабного вторгнення росії. Ключовими аспектами проблеми є визначення сутності поняття «релігійна безпека», аналіз основних загроз, дослідження впливу міжконфесійних відносин на стан релігійної безпеки, вивчення ролі державної політики у цій сфері та оцінка впливу процесу здобуття автокефалії на релігійну безпеку держави. Вирішення цієї наукової проблеми має важливе теоретичне та практичне значення для забезпечення національної безпеки України в умовах триваючої російської агресії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання релігійної безпеки в контексті національної безпеки України досліджувалося низкою вітчизняних науковців. Варто відзначити комплексне міждисциплінарне дослідження релігійної безпеки в Україні, здійснене колективом авторів Є. Харьковщенко, О. Предко та інших. Автори

розглянули методологічні засади дослідження проблеми, історичні конотації та сучасні смислові контексти релігійної безпеки [1].

В. Єленський зробив важливий внесок у дослідження релігійно-соціальних змін в процесі трансформацій центрально- і східноєвропейських суспільств з фокусом на Україні [2]. С. Здіорук та В. Токман проаналізували актуальні проблеми державно-церковних та суспільно-релігійних відносин в умовах війни росії проти України [3].

О. Лисенко та В. Масовець зосередили увагу на питаннях релігійної безпеки в умовах гібридної війни. Зокрема, О. Лисенко розглядав релігійний конфлікт між українським та російським православ'ям [4], а В. Масовець запропонував визначення поняття релігійна безпека та проаналізував актуальні проблеми і загрози у цій сфері [5].

Отже питання релігійної безпеки розглядалося українськими науковцями в різних аспектах., однак не вистачає комплексного дослідження функціонування системи забезпечення релігійної безпеки в Україні у період від здобуття незалежності до повномасштабного вторгнення росії 24 лютого 2022 року. Такий аналіз є необхідним для розуміння передумов та чинників, що вплинули на релігійну ситуацію після початку відкритої агресії. Дослідження цього періоду дозволить виявити ключові тенденції та проблеми у сфері релігійної безпеки, які формувалися протягом десятиліть і набули особливої гостроти в умовах війни. Це може надати цінну інформацію для розробки ефективних стратегій забезпечення релігійної безпеки в сучасних умовах та прогнозування можливих викликів у майбутньому.

Методологія Дослідження використовує комплекс якісних та кількісних методів для аналізу специфіки релігійної безпеки в Україні до повномасштабного вторгнення Росії. Методологічною основою є кілька підходів. Історичний метод дозволив простежити розвиток понять релігійної безпеки та

державно-церковних відносин в Україні у період її незалежності (1991–2022), зокрема через аналіз історичних подій, документів та ключових політичних і релігійних рішень. Системний підхід дав змогу розглянути складні взаємозв'язки між державою та релігійними організаціями, аналізуючи релігійну безпеку як частину загальної національної безпеки. Порівняльний метод застосовувався для зіставлення релігійної безпеки України з подібними процесами в інших країнах, які стикалися з зовнішніми релігійними чи ідеологічними впливами, що дозволило виявити як унікальні, так і спільні виклики. Контент-аналіз використовувався для вивчення виступів, документів та офіційних заяв релігійних лідерів, політиків та інших учасників релігійної сфери, особливо у контексті гібридної війни та ролі релігійних наративів у геополітичних конфліктах. Крім того, аналіз соціологічних опитувань на тему релігійності, національної ідентичності та сприйняття релігійних організацій серед населення України дав змогу оцінити громадську думку та роль релігійних інституцій у забезпеченні національної безпеки. Такий підхід забезпечив всебічний аналіз впливу релігійних чинників на національну безпеку України до 2022 року, підкреслюючи багатовимірні виклики, які створюють релігійні організації та зовнішні впливи.

Мета статті – з'ясувати стан релігійної безпеки в Україні до повномасштабного вторгнення росії 2022 року.

Для реалізації мети дослідження необхідно виконати наступні **завдання**:

I) дати робоче визначення поняття релігійна безпека;

II) з'ясувати основні проблеми забезпечення релігійної безпеки в Україні.

Виклад основного матеріалу. Віктор Єленський у статті «Релігійна свобода і безпека у воюючій країні: випадок України» не дає чіткого визначення релігійної безпеки [2]. Натомість, він розглядає релігійну безпеку через призму викликів, з якими стикнулася Україна під час російської агресії. Ось ключові аспекти розуміння релігійної безпеки, які можна виокремити з тексту статті:

1) протидія використанню релігії для підриву державності. Автор наголошує на загрозі, яку становив Московський патріархат, виправдовуючи російську агресію та поширюючи ідеї «руського мира»;

2) баланс між забезпеченням релігійної свободи та національної безпеки. Єленський описує стратегію України щодо розширення релігійних свобод, одночасно протидіючи загрозам національній безпеці;

3) запобігання використанню релігії для дестабілізації ситуації в країні, зриву мобілізації, дискредитації держави на міжнародній арені;

4) створення умов для вільного розвитку різних конфесій без утисків чи дискримінації;

5) мінімізація зовнішнього деструктивного впливу через релігійні організації, підпорядковані закордонним центрам у країні-агресорі.

Отже, хоча автор не дає прямого визначення, він розглядає релігійну безпеку як комплексне явище, що включає захист державних інтересів від релігійно мотивованих загроз при одночасному забезпеченні релігійної свободи та прав віруючих.

Феномену релігійної безпеки присвячена колективна монографія «Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії» [1]. На основі аналізу наданого тексту, можна сформулювати таке визначення поняття «релігійна безпека»: це такий стан відносин між релігійними організаціями, державою і суспільством, при якому забезпечується стабільне функціонування і самобутній розвиток релігійної сфери, з урахуванням як кількісних (соціологічних), так і якісних (ціннісних, світоглядних) характеристик, в умовах як внутрішніх, так і зовнішніх загроз [1, с. 147].

Разом з тим В. Масовець зазначає, що «релігійна безпека – це стан захищеності життєво важливих духовно-релігійних інтересів українського суспільства від внутрішніх загроз і зовнішнього втручання та відповідна система суспільно-політичних заходів, яка забезпечує цю захищеність» [5, с. 112]. Автор також додає, що релігійна безпека залежить від стану релігійно-церковного життя нації, який може бути загрозою для національних інтересів держави, стабільного розвитку суспільства та прав і свобод громадян. Крім того, зазначається, що духовно-релігійний фактор впливає на рівень загроз національній безпеці в різних сферах життя суспільства.

Узагальнюючі попередні дослідження будемо користуватися наступним визначенням. Релігійна безпека – це стан захищеності життєво важливих духовно-релігійних інтересів суспільства, який характеризується стабільним функціонуванням і самобутнім розвитком релігійної сфери, гармонійними відносинами між релігійними організаціями, державою і суспільством, відсутністю релігійно мотивованих загроз національній безпеці, при забезпеченні свободи віросповідання та врахуванні як кількісних, так і якісних показників релігійності.

Аналіз релігійної ситуації в Україні у період 1991–2022 років виявляє ряд викликів для національної безпеки, пов'язаних з діяльністю релігійних організацій. Найбільш актуальним аспектом релігійної безпеки у 2014–2022 роках стала гібридна агресія росії проти української державності. Однак актуальним це питання залишалося з 1991 року, коли Україна здобула незалежність.

Тому зосередимося саме на цьому аспекті. Особлива увага надається ролі Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП) у контексті складних церковно-державних відносин. Слід зазначити, що така назва є установленою у політичному та релігійному дискурсах, однак є невірною юридично, оскільки релігійний центр даної конфесії зареєстрований як Українська православна церква, тобто УПЦ.

Документальні свідчення вказують на тісний зв'язок УПЦ МП з Російською православною церквою (РПЦ). Зокрема, статут УПЦ МП зазначає, що вона «з'єднана з Помісними Православними Церквами через Руську Православну Церкву» [6]. Це створює підґрунтя для потенційного зовнішнього впливу на релігійну ситуацію в Україні.

У період від здобуття Україною незалежності в 1991 році до початку повномасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 року державно-церковні та суспільно-релігійні відносини зазнали суттєвих трансформацій. Ключовими гравцями в православному полі України на початку 90-х років XX ст. стали Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) та Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ МП). Саме взаємини між цими церковними інституціями визначали основні тенденції розвитку православ'я в Україні впродовж чверті століття [3, с. 6].

Відзначимо: є підстави вважати, що більш привілейоване становище з-поміж згаданих церков мала УПЦ МП. Від 1991 року під її юрисдикцією перебували головні православні святині України – Свято-Успенська Києво-Печерська лавра, Свято-Успенська Почаївська лавра, а з 2004 року і Свято-Успенська Святогірська лавра. Більше того, за першого прем'єрства В. Януковича у 2002-2005 роках ці лаври були передані УПЦ МП у безоплатну оренду терміном на 49 років (там само, с. 16).

Події 2014 року – анексія Росією Криму та початок збройного конфлікту на Донбасі – стали своєрідним маркером, що виразно означив позиції православних конфесій. Аналіз публічних заяв та дій деяких представників УПЦ МП свідчить про неоднозначну позицію щодо подій, пов'язаних з анексією Криму та конфліктом на Донбасі. Це викликало занепокоєння у частини українського суспільства та призвело до зростання напруженості у міжконфесійних відносинах [7, с. 368].

Це створює передумови для використання УПЦ МП як інструменту ідеологічного та пропагандистського впливу з боку Російської Федерації на українське суспільство. Доцільно вказати на недостатню солідарність вищого керівництва УПЦ МП з українським народом в умовах російської агресії, відсутність чіткого засудження оку-

пації українських територій та анексії Криму [8]. Водночас наводяться факти підтримки бойовиків «ДНР» та «ЛНР» з боку окремих представників духовенства УПЦ МП, їхні заклики до втручання росії у внутрішні справи України [9]. Наприклад, є свідчення співпраці Луганської єпархії УПЦ МП з проросійськими бойовиками, включаючи освячення їхніх символів та участь у пропагандистських заходах, що підсилюють російський вплив на окупованих територіях Донбасу [10]. Також існують заяви СБУ про те, що російські спецслужби здійснюють напади на храми та залякують священників УПЦ МП з метою дестабілізації ситуації в Україні напередодні виборів, використовуючи релігійну карту для провокацій [11].

Це дозволяє стверджувати, що на той час УПЦ МП вже відігравала роль інструменту ідеологічного та пропагандистського впливу Росії в Україні [12, с. 138–140].

Важливо відзначити, що ситуація в релігійній сфері є складною та багатогранною. Не можна узагальнювати позицію всіх віруючих та священнослужителів УПЦ МП, оскільки серед них є ті, хто демонструє патріотичну позицію та підтримку територіальної цілісності України.

Релігійний фактор активно використовується росією для легітимізації своєї агресивної політики щодо України. Зокрема, концепт «русского мира» позиціонується як цивілізаційна модель, в основі якої лежить «наднаціональна конфесійна традиція». Це дозволяє Росії представляти свої дії як захист православних цінностей та «історичної спадщини».

Власне тут мова йде про феномен політичного православ'я. Аналіз цього явища дозволяє краще зрозуміти механізми взаємодії релігії та політики, а також виявити потенційні загрози національній безпеці, що виникають на цьому ґрунті.

Політичне православ'я можна визначити як специфічний напрямок у сучасному православ'ї, характерний переважно для вірних та духовенства РПЦ у її різноманітних інституційних формах. Його ключова особливість полягає у прагненні використовувати політичні інструменти та методи для досягнення певних соціальних та суспільних цілей, які, на думку прихильників цього руху, відповідають місії Російської Православної Церкви.

У сучасному контексті політичне православ'я характеризується кількома ключовими ідеями. По-перше, це прагнення до посилення впливу Російської Православної Церкви на суспільне життя та державну політику. По-друге, це намагання зробити православ'я базовою національною ідентичністю. По-третє, це концепція месіанської ролі Росії як «Третього Риму» та ідея «Святої Русі», що передбачає політичну та церковну єдність росії, України і Білорусі.

Вплив політичного православ'я на релігійну безпеку України у період 1991–2022 років проявлявся у кількох аспектах. Насамперед, це створення внутрішньої напруги в Українській Православній Церкві (Московського Патріархату). Прихильники політичного православ'я часто виступали з критикою керівництва УПЦ МП, звинувачуючи його у спробах відокремлення від Московського Патріархату. Це призводило до конфліктів всередині церкви та ускладнювало її відносини з українським суспільством та державою.

Крім того, ідеї політичного православ'я становили потенційну загрозу національній безпеці України через просування концепцій, що підривали державний суверенітет. Зокрема, ідея «триєдиної Русі» суперечила принципу незалежності України та могла використовуватися для обґрунтування зовнішнього втручання у внутрішні справи країни.

Важливим аспектом впливу політичного православ'я на релігійну безпеку було розпалювання міжконфесійної ворожнечі. Прихильники цього руху часто негативно висловлювалися щодо інших конфесій, що створювало напругу в релігійному середовищі України та ускладнювало міжконфесійний діалог.

Висновки. Аналізуючи специфіку функціонування релігійної безпеки в Україні до повномасштабного вторгнення росії, важливо розглянути це питання в контексті гібридної агресії, яку росія здійснювала проти України з 1991 по 2022 роки.

Одним з ключових аспектів релігійної безпеки України було питання автокефалії Української православної церкви. Російська федерація активно використовувала свій вплив на Українську православну церкву Московського патріархату як інструмент «м'якої сили» для просування своїх геополітичних інтересів. Це створювало потенційну загрозу національній безпеці України, оскільки через церковні структури могла поширюватися проросійська пропаганда та ідеологія «руського мира».

Соціологічні дані свідчать про поступове зростання підтримки національно орієнтованої церкви серед українців, особливо після 2014 року. Це можна розглядати як своєрідну «імунну відповідь» суспільства на зовнішні загрози релігійній безпеці.

Важливим аспектом релігійної безпеки була також проблема міжконфесійних конфліктів, які могли бути використані зовнішніми силами для дестабілізації ситуації в країні. Хоча більшість громадян оцінювали міжконфесійні відносини як спокійні, існував ризик штучного загострення цих відносин через маніпуляції інформацією та провокації.

Особливу увагу слід звернути на регіональні відмінності в релігійній ситуації. Ці відмінності

могли бути використані для поглиблення розколу в українському суспільстві, що є одним з елементів гібридної війни.

Важливим фактором релігійної безпеки була також взаємодія держави і церкви. Відсутність чіткої моделі державно-церковних відносин створювала простір для маніпуляцій та зовнішнього впливу. Водночас, прагнення більшості громадян до збереження світського характеру держави можна розглядати як фактор, що сприяв релігійній безпеці.

Окремо слід відзначити роль інформаційного простору у забезпеченні релігійної безпеки. Низька обізнаність громадян з особливостями різних конфесій створювала сприятливе середовище для поширення дезінформації та маніпуляцій у релігійній сфері.

Таким чином, релігійна безпека України до 2022 року функціонувала в умовах складних викликів, пов'язаних з гібридною агресією росії. Ці виклики включали використання релігійних структур для просування геополітичних інтересів, спроби загострення міжконфесійних протиріч, маніпуляції з регіональними відмінностями в релігійній ситуації. Водночас, зростання національної свідомості та підтримки національно орієнтованої церкви можна розглядати як фактори, що сприяли зміцненню релігійної безпеки України в умовах зовнішніх загроз.

Література

1. Харьковщенко Є.А. (ред.). Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії. Монографія. Видавництво ФОП Кушнір Ю.В., 2021. 204 с.
2. Єленський В. Релігійна свобода і безпека у воюючій країні: випадок України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2019. Вип. 3-4 (99-100). С. 394–409.23
3. Здіорук С. І., Токман В. В. Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України : аналіз. доп. за ред. С. І. Здіорука. Київ : НІСД, 2023. 36 с. doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.07
4. Лисенко О. В. Релігійна безпека в умовах гібридної війни. Освіта і наука у сфері національної безпеки: проблеми та пріоритети розвитку: збірник наукових праць за матеріалами IV Міжнародної науково-практичної конференції. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2020. 252 с.
5. Масовець В. П. Особливості функціонування механізмів забезпечення релігійної безпеки України в умовах гібридної війни. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 14. С. 111–115.
6. Висновок релігієзнавчої експертизи Статуту про управління Української Православної Церкви на наявність церковно-канонічного зв'язку з Московським патріархатом. (2022). Офіційний сайт Державної служби України з етнополітики та свободи совісті. URL: <https://dess.gov.ua/>

vysnovok-relihiiezhnavchoi-ekspertyzy-statutu-pro-upravlinnia-ukrainskoi-pravoslavnoi-tserkvy/

7. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». (2015), К.: НІСД, 684 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2015-12/POSLANNYA-2015_giper_new-4af35.pdf

8. Ганкевич Роман. (2015). Митрополит УПЦ МП пояснив, чому не встав під час вшанування пам'яті загиблих героїв України. ZAXID.NET, 9 травня, URL: https://zaxid.net/mitropolit_upts_mp_royasniv_chomu_ne_vstav_pid_chas_vshanuvannya_pamyati_zagiblih_geroyiv_ukrayini_n1350840

9. Ієрархи УПЦ отпраздновали годовщину создания «ДНР» и День победы. Религия в Украине, 13 травня, 2015. URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/29751-ierarxi-upc-otprazdnovali-godovshinu-sozdaniya-dnr-i-den-pobedy.html>

10. Деркач Татьяна. Казаки-разбойники: ЧВК на службе у УПЦ МП? Часть 11. Луганская епархия. Петр и Мазепа, 30 листопада, 2017. URL: https://petrimazepa.com/ru/kazaki_razboiniki_cvk_na_sluzbe_u_upc_mp_cast_11_luganskaa_eparhia

11. Балачук Ірина. Російські спецслужби нападають на храми і залякують священиків УПЦ МП – СБУ. Українська правда, 18 лютого, 2019. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/02/18/7206954/>

12. Горбулін В. П. (ред.). Світова гібридна війна: український фронт. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ: НІСД, 2017. 496 с.

Анотація

Костюк О. В., Туренко В. Е. Специфіка функціонування вітчизняної релігійної безпеки до повномасштабного вторгнення росії в Україну. – Стаття.

Уточнено поняття релігійної безпеки як стану захищеності життєво важливих духовно-релігійних інтересів суспільства, що характеризується стабільним функціонуванням релігійної сфери та гармонійними відносинами між релігійними організаціями, державою і суспільством. Виявлено основні загрози, зокрема використання певних православних конфесій як інструменту зовнішнього впливу, поширення ідеології «русского мира», загострення міжконфесійних протиріч.

Розкрито, що релігійний чинник активно використовувався в гібридній агресії проти України. Це проявлялося у спробах легітимізації окупації Криму та підтримки сепаратистських рухів на Донбасі через релігійні наративи, використанні церковних структур для поширення проросійської пропаганди, маніпуляціях з регіональними відмінностями в релігійному контексті.

Проаналізовано процес здобуття автокефалії Православною Церквою України та його вплив на релігійну безпеку держави. Визначено, що отримання Томосу про автокефалію стало важливим чинником зміцнення релігійної безпеки та обмеження зовнішніх впливів у релігійній сфері.

Обґрунтовано, що важливим фактором релігійної безпеки була також взаємодія держави і церкви. Відсутність чіткої моделі державно-церковних відносин

створювала простір для маніпуляцій та зовнішнього впливу. Водночас, прагнення більшості громадян до збереження світського характеру держави можна розглядати як фактор, що сприяв релігійній безпеці.

Виявлено, що релігійна безпека України до 2022 року функціонувала в умовах складних викликів, пов'язаних з гібридною агресією. Ці виклики включали використання релігійних структур для просування геополітичних інтересів, спроби загострення міжконфесійних протиріч, маніпуляції з регіональними відмінностями в релігійній сфері. Водночас, зростання національної свідомості та підтримки національно орієнтованої церкви розглядається як фактор, що сприяв зміцненню релігійної безпеки України в умовах зовнішніх загроз. Результати дослідження підкреслюють необхідність комплексного підходу до забезпечення релігійної безпеки, який враховує як внутрішні, так і зовнішні фактори впливу на релігійну сферу.

Ключові слова: релігійна безпека, міжконфесійні відносини, гібридна агресія, Україна, автокефалія.

Summary

Kostiuk O. V., Turenko V. E. The specifics of functioning of religious security in Ukraine before the full-scale invasion of russia. – Article.

The concept of religious security has been clarified as the state of protection of society's vital spiritual and religious interests, characterized by the stable functioning of the religious sphere and harmonious relations between religious organizations, the state, and society. The main threats have been identified, including the use of certain Orthodox denominations as instruments of external influence, the spread of the «Russian world» ideology, and the intensification of interconfessional conflicts.

It is revealed that the religious factor was actively used in the hybrid aggression against Ukraine. This was manifested in attempts to legitimize the occupation of Crimea and support separatist movements in Donbas through religious narratives, the use of church structures to spread pro-Russian propaganda, and manipulation of regional religious differences.

The process of obtaining autocephaly by the Orthodox Church of Ukraine and its impact on the religious security of the state is analyzed. It is determined that receiving the Tomos of autocephaly became an important factor in strengthening religious security and limiting external influences in the religious sphere.

It is substantiated that an important factor in religious security was also the interaction between the state and the church. The absence of a clear model of state-church relations created space for manipulation and external influence. At the same time, the desire of the majority of citizens to maintain the secular character of the state can be considered a factor that contributed to religious security.

It is found that Ukraine's religious security before 2022 operated under complex challenges related to hybrid aggression. These challenges included the use of religious structures to promote geopolitical interests, attempts to escalate interconfessional conflicts, and manipulations of regional religious differences. At the same time, the rise in national consciousness and support for the nationally

oriented church is seen as a factor that contributed to strengthening Ukraine's religious security in the face of external threats. The results of the study emphasize the need for a comprehensive approach to ensuring religious

security, considering both internal and external factors affecting the religious sphere.

Key words: religious security, interconfessional relations, hybrid aggression, Ukraine, autocephaly.